

تسلیم هدایا به سلطان سلیم دوم
توسط شاه قلی سفیر صفوی،
شهنشاهنامه سلطان سلیم خان،
موزة توپ قابی، استانبول. مأخذ:
blair and bloom, 1994: 246

تأثیر شاهنامه طهماسبی در سنت شاهنامه نگاری عثمانی*

مهدی محمدزاده** عادل ظاهر***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۷/۲۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۴/۲۱

چکیده

شاهنامه طهماسبی بین سال‌های ۹۳۰ تا ۹۴۴ ق.م/۱۵۳۵م در کارگاه‌های هنری سلطنتی صفویان در تبریز استنساخ شد و یکی از هدایای باارزش فرهنگی است که از طرف دربارهای ایران به دربار عثمانی ارسال شده است. این اثر به سال ۹۷۴ ق.م/۱۵۶۶م به مناسبت جلوس سلطان سلیم دوم از طرف شاه طهماسب صفوی به دربار عثمانی اهداء گردید و بیش از سه قرن در دسترس هنرمندان عثمانی بود. هدف تحقیق حاضر این است که معیارهای مشخصی برای تطبیق نگاره‌ها از نظر ایرانی یا عثمانی بودن آنها در اختیار محققان قرار دهد. بررسی سنت شاهنامه نگاری در فرهنگ عثمانی نشان می‌دهد که نقاشان عثمانی در طول این ایام از صور خیال انگیز این شاهکار مکتب تبریز بهره گرفته‌اند. در مقاله حاضر به شیوه تاریخی - تطبیقی، نگاره‌های شاهنامه طهماسبی با نگاره‌های چهار شاهنامه عثمانی مورد تطبیق کمی و کیفی قرار گرفته‌اند. نتایج حاصله نشان می‌دهد که بیشترین تأثیرات در حوزه عناصر تجسمی و موضوعات نگاره‌ها بر جای مانده است، هر چند که هنرمندان عثمانی در تغییر فضای رویدادها به‌ویژه در تغییر عناصر معماری موجود در نگاره‌ها، تلاش زیادی نموده‌اند و این بارزترین اختلاف نگاره‌های ایرانی و عثمانی است.

واژگان کلیدی

مکتب تبریز، شاهنامه طهماسبی، شاهنامه نگاری، نگارگری عثمانی، شاهنامه نگاری عثمانی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده دوم با عنوان تأثیرپذیری نگارگری عثمانی از نگارگری ایران با محوریت شاهنامه طهماسبی در دانشکده هنرهای اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

** استادیار، دانشکده هنرهای اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی (مسئول مکاتبات)

Email: mehdim722@yahoo.com

* کارشناس ارشد، هنر اسلامی - نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی.

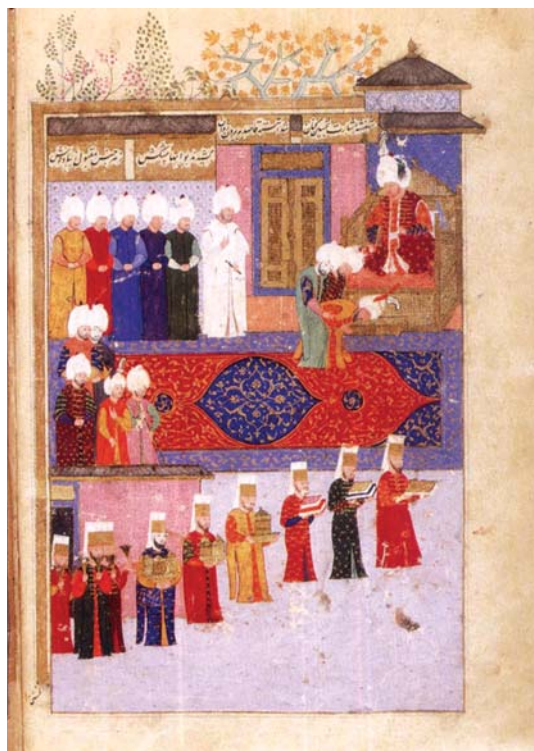
Email: shivagraphic.2009@gmail.com

مقدمه

نگارگران عثمانی از شاهنامه طهماسبی به عنوان یکی از پرنگاره‌ترین نسخ مصور فارسی، از لحاظ موضوع، ترکیب، اسلوب کار از نگارگری ایرانی چگونه است؟ در پژوهش حاضر بر آنیم تا بر اهمیت نگارگری ایران در مرکز منطقه تصویرخیز اسلامی صحنه گذاریم و معیارهای مشخصی برای تطبیق نگاره‌ها از نظر ایرانی یا عثمانی بودن آنها در اختیار محققان قرار دهیم. برای رسیدن به این نکته باید پرسید نگارگران عثمانی پس از ارتباط با ایران (حضور نسخ و نگارگران ایرانی) تا چه اندازه از لحاظ موضوع، ترکیب، اسلوب کار از نگارگری ایرانی تأثیر گرفته‌اند؟ فرض محقق بر این بود که تأثیرات شاهنامه‌های مصور عثمانی در موضوعات انتخاب شده از عناصر تجسمی بیشتر باشد. معرفی نگارگری عثمانی و میزان تأثیر موضوعی، تجسمی، تصویری و معماری شاهنامه شاه طهماسبی در نگاره‌های شاهنامه‌های عثمانی از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر زمان حاضر برای محققان عرصه نگارگری است. مانند هر تأثیر دیگری برای این تأثیرپذیری نیز شروع و پایانی وجود داشته که باید مورد بررسی قرار گیرد. نگارگری هند در مقایسه با نگارگری عثمانی بیشتر مورد تحقیق قرار گرفته و به همین دلیل معرفی نسخ مصور عثمانی و مطالعه در مورد آنها نیز امری ضروری است.

نگارگری ایرانی و عثمانی محصول هنری همسایگان دیرینه‌ای است که علی‌رغم اختلاف‌های مذهبی و تنش‌های سیاسی و نظامی تاریخی دارای خصیصه‌های مشابه بسیاری است. مهاجرت هنرمندان ایرانی به خاک عثمانی غنائم فرهنگی مانند نسخ مصور، جنگ عثمانی و ایران به سال ۹۲۰ ق در چالدران و تصرف تبریز به دست سلطان سلیم اول، مبادله‌های فرهنگی در مناطق تصرف شده، اشتراک‌های دینی و گاه زبانی، شیفتگی‌های سلاطین حکومت نوپای عثمانی به فرهنگ و هنر ایران و دلایلی از این دست ما را بر آن داشت که به تأثیرات حضور غنیمت فرهنگی عظیمی همچون شاهنامه طهماسبی بر نگارگری عثمانی بپردازیم. نقش نگارگری ایرانی و به‌ویژه نقاشان تبریز عصر صفوی در شکل‌گیری و تحول نقاشی عثمانی بارها مورد بحث قرار گرفته و موضوع تحقیقات متعددی بوده است.

در این میان به تأثیر نسخ مصور متعددی که به طرق مختلف از ایران به کارگاه‌های هنری دربار عثمانی رسیده‌اند به صورت پراکنده سخن رفته است. با این حال بحث تأثیرات مستقیم یک نسخه خاص همچون شاهنامه طهماسبی موضوع مطالعه جدی و دانشگاهی قرار نگرفته است. در تحقیق حاضر این سؤال مطرح است که تقلید

تصویر ۱. تسلیم هدایا به سلطان سلیم دوم توسط شاه قلی سفیر صفوی، شهنشاہنامه سلطان سلیم خان، موزه توپ قاپی، استانبول. مأخذ: Blair and Bloom, 1994: 246

روش تحقیق

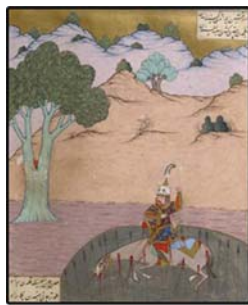
روش اجرای تحقیق حاضر به روش تاریخی - تطبیقی خواهد بود که پس از جمع‌آوری تصاویر از طریق سایت‌های معتبری که در فهرست سایت‌های اینترنتی به آن‌ها اشاره شده است و مطالعه منابع تاریخی، در یکسو شاهنامه طهماسبی و در سوی دیگر شاهنامه‌های عثمانی و دیگر نگاره‌های عثمانی را در نظر گرفته و به تنظیم جدول‌ها خواهیم پرداخت تا با مقایسه داده‌ها به نتایج مورد نظر دست پیدا کنیم.

پیشینه تحقیق

تحقیقات معدودی به صورت مقطعی و دوره‌ای در مورد موضوع این مقاله انجام شده است. از جمله خانم الهه بخت‌آور در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود (دانشگاه شاهد، تهران، ۱۳۸۶) با عنوان بررسی متقابل نگارگری مکتب تبریز صفوی و عثمانی، به راهنمایی دکتر یعقوب آژند در مقاله خود (مجله هنرهای تجسمی، ش ۴۱: ۳۸-۳۳) با عنوان «تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استامبول» و نیز فیلیز چاغمن و زرین تانیندی در مقاله خود (مجله قرنس، ش ۱۳: ۱۴۸-۱۳۲) با عنوان «روابط فرهنگی صفویان و عثمانیان در نسخه‌های کاخ توپ قاپی» و خانم مهناز شایسته‌فر در مقاله خود (مجله خیال شرقی، ش ۱، ص ۱۱۲) با عنوان «موضوعات مذهبی در نگارگری دوران صفوی و عثمانی» تا حدودی به موضوع مورد بحث در این مقاله نزدیک شده‌اند.

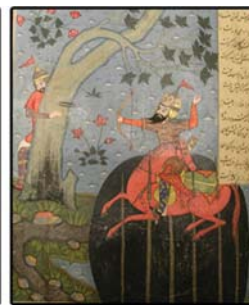
تصویر ۲. تسلیم هدایا به سلطان سلیم دوم، نزهت الأخبار در سفر سیکتور، موزه توپ قاپی، استامبول مأخذ: content.lib.washington.edu

شاهنامه اسپنسر

شاهنامه سن پترزبورگ

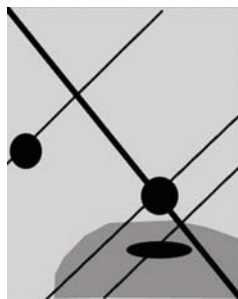

شاهنامه فیلادلفیا

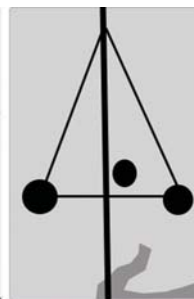

شاهنامه طهماسبی

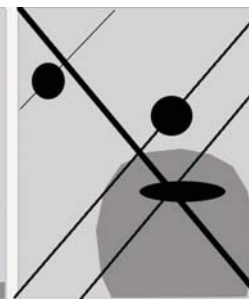
تصویر ۳. نگاره‌های «رستم در چاه نیزه‌ها».

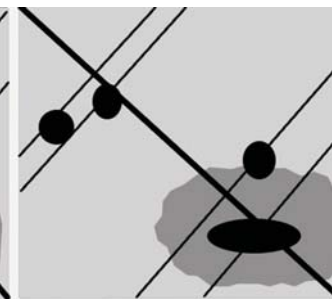
شاهنامه اسپنسر

شاهنامه سن پترزبورگ

شاهنامه فیلادلفیا

شاهنامه طهماسبی

تصویر ۴. ترکیب‌بندی در نگاره‌های «رستم در چاه نیزه‌ها». مأخذ: نگارندگان

روابط ایران و عثمانی در دوره صفوی

روابط دو دولت ایران و عثمانی از همان ابتدا دستخوش تحولات بوده است و با روی کار آمدن دولت‌های مختلف رفتار طرف مقابل نیز تغییر پیدا می‌کرد. در دوره تیموریان روابط صمیمانه‌ای بین ایشان و عثمانی‌ها برقرار بود و عمیقاً بهزاد را می‌ستودند و بین این دو قلمرو تبادل آثار هنری صورت می‌گرفت. «در دوره صفویه عوامل متعددی باعث شد تا روابط دو دولت ایران و عثمانی تیره شود که تعدادی از این دلایل عبارت‌اند از:

الف. تلاش صفویان برای جلب توجه و حمایت اروپاییان.
ب. تحریک ایران توسط فرنگی‌ها جهت ایجاد جبهه دوم برای عثمانی و ممانعت از پیش روی آن‌ها در غرب. از آنجائی که عظمت و جنگ‌آوری صفویان و بالأخص عثمانی‌ها که تا مصر را در تسلط خود داشتند، خطر بزرگی برای دول اروپایی بود لذا اروپاییان نیز به منظور جلوگیری از اتحاد و حمله این کشور به اروپا مرتباً پادشاهان ایران و عثمانی را به جنگ با یکدیگر تحریک می‌کردند. وجود دولت عثمانی از نظر مذهبی، سیاسی و اقتصادی خطر بزرگی برای دولت‌های مسیحی بود.

ج. عامل مذهب: به بهانه مذهب بارها عثمانی‌ها توانستند کشور خود را تا نواحی غرب و شمال غربی ایران گسترش دهند و گاه صفویان تا عمق نواحی شرقی عثمانی نفوذ می‌کردند. این‌گونه تغییرات مرزی موجب گشته بود فرهنگ و هنر هر یک از دو حکومت در کشور مقابل نفوذ یافته و مؤثر واقع شود.

د. منازعه بر سر مناطق استراتژیک و حساس جهان اسلام مانند بغداد» (بخت‌آور، ۱۳۸۶: ۸۷).

هدیه نسخ مصور یکی از راه‌های جلب توجه سلاطین عثمانی بوده است که این نسخ را یا در جریان جنگ‌ها به دست می‌آوردند و یا تهیه آن‌ها را به کارگاه‌های ایرانی از جمله شیراز سفارش می‌دادند و در بعضی موارد نیز به دست هنرمندان مهاجر ایرانی تهیه می‌شدند. لذا یکی از بهترین انتخاب‌ها برای هدیه رشوه، پیشکش و غیره نسخه مصور بود؛ اما به‌ظاهر در عثمانی نیز همانند ایران کتاب‌های مشخص و موضوعات معدودی برای مصورسازی سفارش شده‌اند و سفارش‌دهندگان نیز تمامی از سلاطین و یا قشر مرفه جامعه بوده‌اند که قرآن و قصص آن را به‌همراه تاریخ به‌ویژه تاریخ حاکمان عثمانی در قالب شاهنامه، سوره‌نامه، سلسله‌نامه، شمایل‌نامه در درجه اول اهمیت و موضوعات ادبی، شعر و حکایات (گاه از آثار ایرانی مانند شاهنامه فردوسی) در مرحله بعد قرار داده بودند. حکومت سلطان سلیم همانند معماری بر تاریخ نقاشی نیز تأثیرات غیرمستقیمی نهاد. زیرا غلبه او بر صفویان در نبرد چالدران به حضور فزاینده هنرمندان

ایرانی و آثار هنری آنان در دربار عثمانی انجامید.

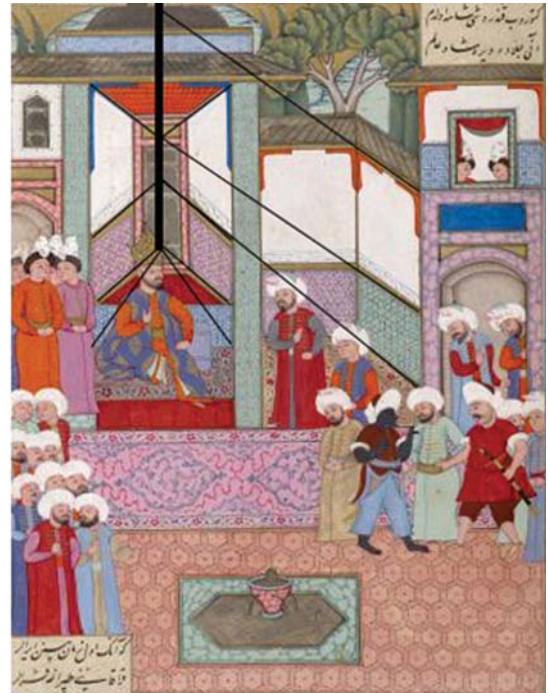
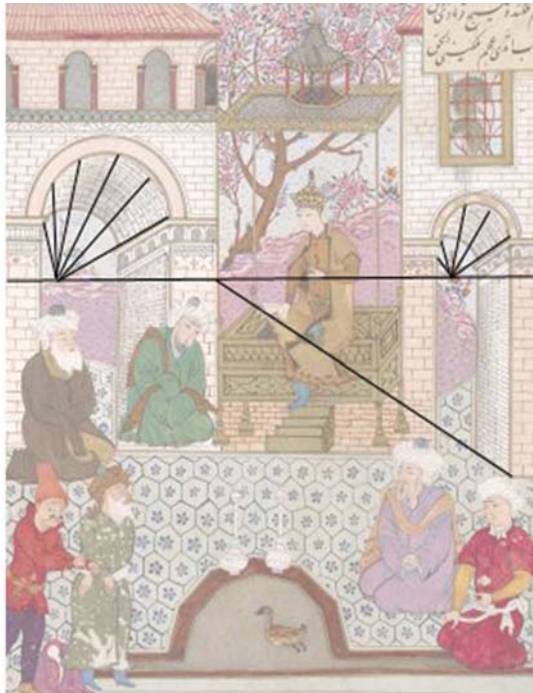
شاهنامه طهماسبی خود نمونه بارزی از هدیه نسخ مصور از جانب پادشاهان ایرانی برای پیشکش به پادشاهان عثمانی است که به این وسیله ارادت خود را به سلاطین عثمانی ثابت کرده و مانع لشکرکشی‌های متعدد به ایران می‌شدند. «در دوره سلطان مراد سوم (حک ۱۵۷۴-۱۵۹۵ م)، که تنی رنجور داشت و در هیچ جنگی شرکت نمی‌کرد، نقش فرماندهی سپاهیان را تعدادی از امیران به عهده داشتند. به همین دلیل بین این دولتمردان رقابت شدیدی برای احراز این مقام بالا می‌گرفت و هریک سعی می‌کرد که با تقدیم نسخه‌های گران‌بها به سلطان کتاب‌دوست، بر رقیبان خود پیشی گیرد» (چاغمن، ۱۳۸۵: ۱۹۱). بسیاری از این نسخ به‌صورت وارداتی از کارگاه‌های نگارگری شیراز بوده‌اند. «از آنجاکه فعالیت کارگاه‌های شیراز دیگر مستقیماً وابسته به حمایت بزرگان نبود، این کارگاه‌ها می‌بایست به‌اندازه کافی مشهور و پربار می‌بودند تا هزینه واردات خود از جمله رنگ‌دانه‌ها به‌طور مداوم و منظم انجام گیرد. به‌این‌ترتیب بسیاری از نسخه‌هایی که برای ورود به کتابخانه‌های سلطنتی، همچون کتابخانه سلاطین دکن در گلکنده و مجموعه‌داران عثمانی اختصاص می‌یافتند، به کارگاه‌های شیراز سفارش داده می‌شدند» (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۹۰).

حضور عناصر شاهنامه طهماسبی در نگاره‌های عثمانی

شاهنامه شاه طهماسبی نسخه مصوری از شاهنامه فردوسی است که کار خوشنویسی و مصورسازی آن در عصر سلطنت شاه اسماعیل به سال ۹۳۰ ق برای فرزندش شاه طهماسب آغاز گردید و حدوداً در سال (۹۴۴ ه. ق/ ۱۵۳۵ م)، در زمان خود شاه طهماسب به اتمام رسیده است. این نسخه را شاه طهماسب به مناسبت جلوس سلطان سلیم دوم (حک ۹۷۴ ه. ق/ ۱۵۶۶ م) به وی اهدا نمود. این شاهنامه تا قرن ۱۹ به مدت سه قرن در اختیار دولت عثمانی بود و در سال ۱۹۰۳ م در نمایشگاه هنر اسلامی موزه هنرهای تزئینی پاریس دیده شد و بعدها در سال ۱۹۱۰ م در نمایشگاه هنر اسلامی مونیخ، ۱۹۱۲ م در پاریس و ۱۹۳۱ م در لندن حضور یافت.

بعدها ۷۸ مجلس آن به‌وسیله هوتون به‌منظور بهره‌مندی از بخشودگی مالیاتی به موزه متروپولیتن نیویورک واگذار شد و ۶۲ نگاره آن طی دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ م در حراجی‌های مختلف لندن به قیمت‌های کلان فروخته شد. در سال (۱۳۷۳ ه. ش/ ۱۹۹۴ م) به‌وسیله ورثه هوتون ۱۱۸ نگاره باقیمانده و جلد سوخت طلایی و باقی صفحات طی یک تبادل هنری، به خزانه موزه هنرهای معاصر تهران رسید.

منابع مورد اعتماد بی‌شماری درباره هدیه کردن نسخه بارزش شاهنامه طهماسبی به سلطان سلیم دوم به‌مناسبت

تصویر ۵. بررسی پرسپکتیو در نگاره‌های شاهنامه اسپنسر، مأخذ: نگارندگان

نسخه‌ای دیگر از این کتاب که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود و به سال ۱۵۸۱ م تهیه شده است، همین صحنه با تغییرات بسیار اندکی تکرار شده است. در این نسخه نیز شاهنامه شاه طهماسب در رأس هدایای گران‌بهای ایرانیان قرار گرفته است و اولین بینی چری در صف هدایا، تکنسخه شاهنامه را بر روی دست گرفته است. در جلد دوم شهنشاهنامه سید لقمان به توصیف حضور سفرای ایرانی شرکت‌کننده در مراسم سنت شاهزاده‌محمد به سال ۱۵۸۲ م در استانبول می‌پردازد. نگاره ارائه‌شده از این صحنه (تصویر ۲) نیز به وضوح بر اهمیت فوق‌العاده نسخه خطی خاصی که در رأس هدایا حمل می‌شود تأکید دارد.

معرفی نمونه‌های مطالعاتی شاهنامه‌های عثمانی الف. شاهنامه کتابخانه دانشگاه فیلادلفیا

این شاهنامه به شماره Lewis 0.52 محفوظ در کتابخانه دانشگاه فیلادلفیا^۲ است که در ۹۹۱ ق تمام‌شده و ۵۱۴ برگ و ۳۴ نگاره دارد. شخصی به نام رابینسون روی آن کارکرده و عقیده دارد که در سال ۹۹۱ ه. ق/ ۱۵۸۳ م در بغداد عثمانی به وسیله علی اصغر، به خط نستعلیق و به زبان فارسی نگاشته شده است. «مربوط به سبک دوم بغداد است که در آن حماسه‌های ایرانی نقش عمده‌ای داشته و نقاشان قصص‌الانبیا در این دوره کار می‌کرده‌اند» (milstein, 1999: 48-59).

جلوس ایشان خبر داده‌اند. ولی نگاره‌ای از شهنشاهنامه سلطان سلیم‌خان که توسط سید لقمان به فارسی نوشته شده در موزه توپ‌قاپی استامبول موجود است که در آن شاه‌قلی حاکم ایروان و فرستاده شاه طهماسب، هدایای گران‌قدری از جمله شاهنامه طهماسبی را در ادیرنه به ایشان تقدیم می‌کنند (تصویر ۱).

فرشی معروف به فرش اوشاک^۱

در مقابل سلطان گسترانیده شده و فرستاده شاه صفوی به طوری که روی زانوهای خم‌شده به وسیله دو نفر از پیشکاران به پیش سلطان آورده شده، همان ترکیب‌بندی و پیکره‌های یکنواخت در نمایش حضور سفرا که بارها به وسیله نگارگران عثمانی تکرار شده است. در کتیبه موجود در برگ سمت چپ، این دو بیت شعر نوشته‌شده است:

نخستین مذهب کلام قدیم

به جلد مرصع به قدر عظیم

کتب‌های مقبول و شهنامه‌ها

نوشته به ترتیب و هنگامه‌ها

چنان‌که از بیت اول برمی‌آید شاهنامه‌ای که در دست فرستادگان در اول صف قرار گرفته دارای نگاره‌های زیاد و جلدی نفیس و مربوط به کلام قدیم یعنی شاهنامه فردوسی است و با توجه به تطابق زمانی تنها نسخه شاهنامه طهماسبی شرایط فوق‌الذکر را داراست. در

۱. فرشی با ریشه آناتولیایی که احتمالاً برای اقامه نماز از آن استفاده می‌شده است، عمر این فرش به صورت دقیق مشخص نیست ولی مربوط به زمانی بسیار قدیمی است <http://masironline.com/news/189>
تاریخ مراجعه: ۱۳۹۴/۰۲/۲۶
2. <http://shahnama.caret.cam.ac.uk/new/jnama/card/cemanascript:1657964942>
(access date: 25/08/2014)

جدول ۱- مقایسه مشخصات فیزیکی شاهنامه‌های مورد مطالعه (نگارندگان) داده‌های جدول با استفاده از سایت پروژه شاهنامه^۱ توسط نگارندگان تنظیم شده است.

شاهنامه اسپنسر	شاهنامه سنپترزبورگ	شاهنامه اویسالا	شاهنامه فیلاولیا	شاهنامه طهماسبی	
سال استنساخ (۱۰۳۱ ه. ق/ ۱۶۲۲ م)	(۱۰۳۰ ه. ق/ ۱۶۲۱ م)	(۱۰۲۹ ه. ق/ ۱۶۲۰ م)	(۹۹۱ ه. ق/ ۱۵۸۳ م)	(۹۴۴ ه. ق/ ۱۵۳۵ م)	سال استنساخ
۵۹۱	۳۷۳	۳۰۵	۵۱۴	۷۵۸	تعداد صفحات
۴۵×۲۷/۵	۳۶×۲۳	۳۹×۲۵	۳۴×۲۱	۴۷/۵×۳۲	ابعاد صفحات
۱۲۴	۲۹	۲۹	۳۴	۲۵۸	تعداد نگاره‌ها
متغیر	۲۹×۱۴/۹	۲۹×۱۵	۲۲×۱۲/۶	۲۶/۵×۱۸/۲	ابعاد نگاره‌ها
چرم طلائی با زمینه رنگی	ندارد	مهر کوب طلائی	سوخت قرمز	سوخت طلائی	نوع جلد
درویش عبدی	ابراهیم جوری	ابراهیم جوری	علی اصغر	متغیر	خوشنویس
نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نوع خط
ترکی عثمانی	ترکی عثمانی	ترکی عثمانی	فارسی	فارسی	زبان
ندارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	صفحه پایانی
۲۷×۴	۲۳×۲	۲۳×۱	۲۵×۴	۲۳×۴	تعداد ستون×سطر

سرای رفته و بعدها به کتابخانه فکرت-شاعر نامدار ترک- انتقال یافته و پس از مرگ وی، پسر و همسرش در ژوئن ۱۹۱۲ م آن را به کتابخانه عمومی نیویورک^۴ فروخته‌اند» (سیحانی، ۱۳۸۳: ۱۱۸).

مقایسه مشخصات فیزیکی شاهنامه‌های مورد مطالعه
برای مقایسه مشخصات شاهنامه‌های مورد بحث جدولی با استفاده از مشخصات به دست آمده از منابع معتبر تنظیم گردید. طبق جدول ۱، از نظر تاریخ استنساخ دو شاهنامه طهماسبی و فیلاولیا قرابت زمانی دارند و سه شاهنامه دیگر نیز بین سال‌های ۱۰۲۹ تا ۱۰۳۱ ق استنساخ شده‌اند. از نظر ابعاد صفحه‌ها دو شاهنامه طهماسبی و اسپنسر شبیه هستند. نوع خط به کار رفته در همه شاهنامه‌ها خط نستعلیق است و زبان دو شاهنامه طهماسبی و فیلاولیا فارسی و در بقیه موارد ترکی عثمانی است. شاهنامه طهماسبی و اسپنسر صفحه تمه یا پایانی ندارند و بقیه صفحه پایانی دارند.

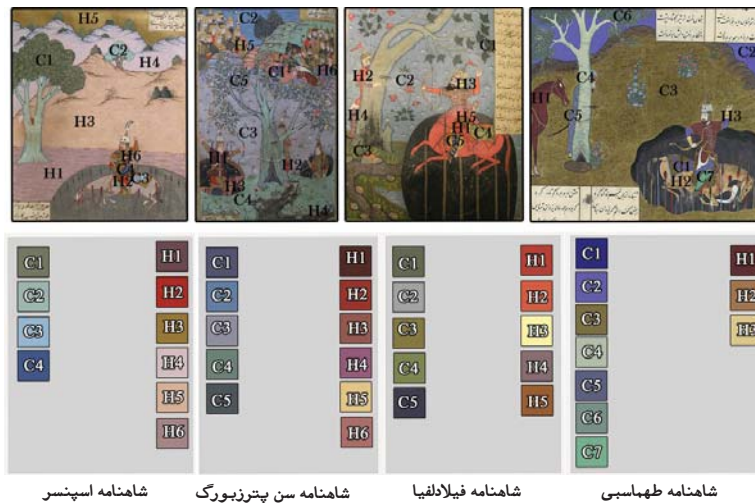
طی این پژوهش ۲۵۰ نگاره شاهنامه طهماسبی از لحاظ موضوعی با نگاره‌های چهار شاهنامه عثمانی مورد مقایسه قرار گرفتند که نزدیک به ۵۰ درصد نگاره‌های شاهنامه‌های عثمانی از لحاظ موضوعی با نگاره‌های شاهنامه طهماسبی مطابقت داشتند و موضوعاتی که به طور مشترک در اکثر این شاهنامه‌ها تکرار شده‌اند در رابطه با رستم بوده‌اند. از این رو ده نگاره که رستم در آن‌ها حضور دارد به عنوان جامعه آماری مورد استفاده قرار گرفتند (جدول ۲) ارائه شده است.

ب- شاهنامه کتابخانه دانشگاه اویسالا سوئد
این ترجمه از شاهنامه به شماره 0cels.1 محفوظ در کتابخانه دانشگاه اویسالا سوئد^۲ به تاریخ ۱۰۲۹ ه. ق/ ۱۶۲۰ م استنساخ گردیده است. دارای ۲۹ نگاره و ۱ برگ مذهب است. خطاط آن ابراهیم جوری است که آن را به زبان ترکی عثمانی و به خط نستعلیق نگاشته است. اندازه صفحه‌ها ۳۹×۲۵ سانتیمتر و نوشته‌ها تک‌ستونی در ۲۳ سطر است.

ج. شاهنامه کتابخانه دانشگاه سن پترزبورگ روسیه^۳
در این ترجمه از شاهنامه به شماره Ms Or ۱۳۷۸ که به سال ۱۰۳۰ ه. ق/ ۱۶۲۱ م به وسیله ابراهیم جوری در ۳۷۳ برگ خوشنویسی شده و دارای ۲۹ نگاره است که ۲ نگاره آن مربوط به برزنامه است. خط به کار رفته نستعلیق و زبان آن ترکی عثمانی است.

د. شاهنامه اسپنسر نیویورک
ترجمه شاهنامه فردوسی (ترجمه شریفی) به شماره ۱.cool.turk.ms محفوظ در کتابخانه عمومی نیویورک ۵۹۱ برگ دارد که از این تعداد ۱۲۴ برگ دارای نگاره و ۳ برگ مذهب است. «درویش عبدی مولوی آن را به خط نستعلیق برای صدراعظم، حافظ احمد پاشا در سال ۱۰۳۱ ه. ق/ ۱۶۲۲ م کتابت کرده است. کتیبه‌ها به زبان فارسی و متن‌ها به زبان ترکی است. به سال ۱۲۹۰ ه. ق، ۲۹ برگ کتاب و ۱۵ مینیاتور آن (که به نگاره‌های قاجاری شباهت دارند) مجدداً بازسازی شده است. ابتدا به کتابخانه بیلدیز

1. <http://shahnama.caret.cam.ac.uk> (access date: 25/08/2014)
2. <http://app.ub.uu.se/epub/bildsok/bibrecord.cfm?bibid=8040> (access date: 25/08/2014)
3. <http://shahnama.caret.cam.ac.uk/new/jnama/card/cemanuscript:-583184189> (access date: 25/08/2014)
4. http://digitalgallery.nypl.org/nypldigital/dgkeysearchresult.cfm?num=0&parent_id=185893&word=&snum=&s&n otword=&d=&c=&f=&k=0&sScope=&sLevel=&sLabel=&sort=&imgs=20&pNum (access date: 25/08/2014)

تصویر ۶. مقایسه رنگی نگاره «رستم در چاه نيزه‌ها». مأخذ: نگارندگان.

ملاحظه می‌شود (جدول ۳) و این تشابه با توجه به تعداد ستون نوشتاری آن‌ها بیشتر مشخص می‌شود ولی در دو شاهنامه دیگر عثمانی از کتیبه استفاده نشده است. در مورد رنگ نگاره‌ها در ابتدا باید گفت که از نظر خلوص رنگ شاهنامه طهماسبی بی‌همتاست و درخشش رنگ‌های آن بر هیچ‌کس پوشیده نیست و در نگاره‌های عثمانی رنگ‌ها مات‌تر بکار برده شده‌اند و این مسئله را می‌توان در تصویر ۶ مشاهده کرد. ولی در مورد بکار بردن رنگ‌های سرد و گرم همان‌طور که در تصویر ۶ می‌توان دید در بیشتر نگاره‌ها رنگ‌های سرد غالب بر رنگ‌های گرم می‌باشند. در نگاره‌های طهماسبی وسعت رنگ‌های سرد به مراتب بیشتر از رنگ‌های گرم است. می‌توان گفت با بزرگ‌تر شدن عناصر نگاره‌ها و تمرکز بر روی موضوع اصلی بارنگ‌های سرد آن را جبران کرده‌اند و عکس این مورد نیز صادق است.

تأثیرهای عناصر تصویری نگاره‌های شاهنامه طهماسبی در نگارگری عثمانی

عناصر تشکیل‌دهنده تصویر از جمله پیکره‌های انسانی و حیوانی، درختان و بوته‌های زینتی، عناصر معماری، البسه و صخره‌ها از جمله عناصری هستند که در این قسمت مطالعه به مقایسه آن‌ها خواهیم پرداخت. در بررسی کمی پیکره‌های انسانی این نتایج به دست آمد: شاهنامه طهماسبی با معدل ۱۴٫۲ درصد و چهار شاهنامه عثمانی با معدل ۲۰٫۱۲ درصد. نگاره‌های عثمانی پیکره انسانی بیشتری دارند که این مشخصه قابل‌انتظار بود چون یکی از مشخصات نگارگری عثمانی همین حضور گسترده پیکره‌های انسانی است. ضمناً نگارگران عثمانی در شخصیت‌پردازی پیکره‌های انسانی نگاره‌های شاهنامه طهماسبی را مدنظر قرار داده‌اند ولی در نگاره‌های بعدی

تأثیرهای عناصر تجسمی نگاره‌های شاهنامه طهماسبی در نگارگری عثمانی

در این قسمت عناصری همچون ترکیب‌بندی، رنگ، مناظر و مریا و چهارچوب مورد مقایسه قرار خواهد گرفت. از لحاظ ترکیب‌بندی در نگاره‌های «رستم در چاه نيزه‌ها» شباهت فوق‌العاده‌ای در طریقه قرارگیری رستم و شغاد وجود دارد و شاهد ترکیب‌بندی قطری هستیم (تصاویر ۳ و ۴). فقط در نگاره شاهنامه سن‌پترزبورگ پدیده هم‌زمانی با قدرت تمام به نمایش درآمده است و پس از نشان دادن تیراندازی رستم به شغاد، افتادن شغاد در چاه نیز به نمایش درآمده است. ضمناً از جوی آبی که در پای درخت به طرف پایین جاری است به عنوان نقطه ورود به تابلو استفاده شده است. می‌توان چنین نتیجه گرفت که از لحاظ ترکیب‌بندی دو شاهنامه از چهار شاهنامه عثمانی با نگاره‌های شاهنامه طهماسبی مطابقت دارند و شاهنامه اوپسالا و سن‌پترزبورگ عمق بیشتری را نشان می‌دهند. در مورد ریتم در هر پنج شاهنامه ریتم مقارنی بین پیکره‌های انسانی و حیوانی موجود در نگاره‌ها رعایت شده است. در نگاره‌های شاهنامه فیلادلفیا باینکه ریتم هماهنگی وجود دارد ولی به علت بزرگنمایی بر روی موضوع، عناصر درشت‌تر است بنابراین ریتم شدت کمتری دارد.

از لحاظ مناظر و مریا یا پرسپکتیو در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی، سن‌پترزبورگ، فیلادلفیا و اوپسالا گریز از پرسپکتیو کاملاً قابل مشاهده است. ولی در شاهنامه اسپنسر، همان‌گونه که در تصویر ۵ مشاهده می‌شود بعضی جاها قاعده واقعی پرسپکتیو مشاهده می‌شود که شاید به دلیل شروع گرایش نگارگران عثمانی به هنر غرب در این قرن باشد.

پیرامون چهارچوب و متن، بیشترین شباهت بین نگاره‌های شاهنامه‌های طهماسبی، اسپنسر و فیلادلفیا

جدول ۲. مقایسه موضوعی ۱۰ نگاره منتخب، مأخذ: نگارندگان

ردیف	موضوع نگاره	شاهنامه طهماسبی	شاهنامه فیلالفیا	شاهنامه اویسالا	شاهنامه سن پترزبورگ	شاهنامه اسپنسر
۱	رستم در چاه نيزه‌ها	x	x	-	x	x
۲	رستم به هويت سهراب پی می‌برد	x	x	x	-	x
۳	رستم کمر افراسیاب را گرفته و بلند می‌کند	x	x	x	-	-
۴	رستم فیل سفید زال را می‌کشد	x	-	x	-	x
۵	رستم اشکیوس و اسپس را می‌کشد	x	x	x	-	x
۶	رزم رستم و سهراب	x	-	-	-	x
۷	رستم اسب چنگش را از حرکت بازمی‌دارد	x	-	-	-	x
۸	رستم شنگل را با نيزه به بالای سر می‌برد	x	-	-	-	x
۹	رستم با تیر دو سر به چشمان افراسیاب می‌زند	x	x	-	-	x
۱۰	رستم دیو سفید را می‌کشد	x	x	x	-	x

معماری دو کشور ایران و عثمانی از همان آغاز متفاوت بوده است ولی در نگاره‌های عثمانی عناصر معماری خاص ایرانی را می‌توان یافت هرچند که در نگاره‌های بعدی عثمانی‌ها مانند سورنامه‌ها به‌کل فراموش شده یا تغییر شکل یافته‌اند. در نگارگری ایرانی بزرگ‌ترین حامیان این هنر حاکمان و درباریان بوده‌اند به همین علت در بیشتر موارد فضاهای معماری موجود در نگاره‌ها را فضاهای بیرونی و درونی کاخ‌ها، قلعه و استراحتگاه‌های آن‌ها، به خود اختصاص داده‌اند.

موضوع بسیاری از نگاره‌ها درباره‌ی رویدادهای پادشاه، حکام و بزرگان کشوری و منطقه‌ای بوده است که فضای دیوانی و تشریفاتی خود را در باغ‌ها قرار داده بودند. کوشک عبارت بوده از ایوانی که به‌طور معمول در مقابل آن حوضی قرار داشته و دارای هوای مطبوع بوده است. معمولاً کارهای دیوان دولتی و تشریفات در آنجا برگزار می‌شده است. در نگارگری عثمانی اندازه‌ی کوشک فدای اهمیت زیاد پیکره‌های انسانی شده است و حتی همه‌ی پیکره‌ها در بیرون کوشک تا زیر سقف آن قرار گرفته‌اند. درختان باغ فراتر از

همین پیکره‌ها با زیبایی شناسی عثمانی تطبیق پیدا می‌کنند. بررسی پیکره‌های حیوانی نشان می‌داد که نگارگران شاهنامه طهماسبی رغبت بیشتری به استفاده از پیکره‌های حیوانی از خود نشان داده‌اند و این مسئله با توجه به طبیعت‌گرایی در نگارگری مکتب تبریز قابل‌تعبیر است. در مقابل نگارگران عثمانی پیکره‌های حیوانی کمتری استفاده کرده‌اند و یا از زمینه‌های ساده استفاده کرده و به درشت‌تر کردن پیکره‌های انسانی روی آورده‌اند. درخت یکی از مهم‌ترین عناصر طبیعت‌پردازی نگارگری است. درختان در نگاره‌های عثمانی نسبت به درختان شاهنامه طهماسبی ارتفاع کمتری دارند. در این مورد نیز مطالعات نشانگر دو برابر بودن تعداد درختان در نگاره‌های شاهنامه طهماسبی است و در اکثر نگاره‌های شاهنامه طهماسبی می‌توان درختان و بوته‌های زینتی را به‌وفور مشاهده کرد.

عناصر معماری

نگارگران ایرانی به‌طور معمول از فضاهای واقعی و عینی متناسب با موضوع گاه به‌صورت ضمنی و غیردقیق و گاه به‌صورت روشن و گویا الگو برداری کرده‌اند. عناصر

تصویر ۷. مقایسه بالکن در نگاره‌ها.

رستم فیل سفید زال را می کشد
شاهنامه اسپنسر

خسرو و شیرین
شاهنامه سن پترزبورگ

رستم فیل سفید زال را می کشد
شاهنامه اوپسالا

دیدار بیژن از سیاوشگرد
شاهنامه طهماسبی - موزه هنرهای معاصر تهران

همین مورد را در سورنانه‌ها شاهد خواهیم بود.

عنصر چادر و خیمه

در بیشتر نگاره‌ها حضور دارد که در بعضی موارد در بالای چادر قسمتی برای تهویه هوای داخل خیمه تعبیه شده است. پرده‌های جداکننده‌ای از نوع پارچه نیز در پشت چادر و خیمه‌ها قرار دارد که گاه ساده و گاه طرح دار است. نگاره‌های طهماسبی و فیلادلفیا حتی طرح دیواره چادرها یکی است و در دونگاره طهماسبی و اوپسالا طریقه قرارگیری چادر و خیمه کنار آن که دارای سیستم تهویه هست نیز یکی است. ولی در نگاره سن پترزبورگ تأثیرات غربی زیادی دیده می‌شود که شاید ناشی از موضوع آن باشد که مربوط به مسیحیت است.

با دقت در نگاره‌ها نگاره‌های شاهنامه‌های اسپنسر، فیلادلفیا سن پترزبورگ، مشخص شد که نقوش هندسی منحصر به پوشش دیوار بناهاست ولی در نگاره شاهنامه اوپسالا نقوش هندسی در کف و دیوار به چشم می‌خورد و نقوش دیوارها بیش‌تر ختایی است تا هندسی.

کوشک و غالب بر فضای کوشکاند ولی در نگاره شاهنامه طهماسبی عظمت کوشک بر پیکره‌های انسانی و فضای باغ سایه انداخته است.

بالکن از عناصر مهم معماری است که به صورت‌های متنوعی ساخته می‌شده است و «عبارت بوده از فضای مکعبی بیرون زده از بدنه بنا و از سه طرف متصل به فضای باز که غالباً با مصالح سبک مانند چوب ساخته می‌شده است و نمونه باقی‌مانده از آن نادر است» (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷: ۵۷). بالکن به‌کاررفته در شاهنامه طهماسبی با بالکن‌های عثمانی متفاوت است در نگاره شاهنامه اسپنسر بالکن با پایه‌های گونیا شکل نگه‌داشته شده است و جزئی از بنا می‌باشند و از آن بیرون زده است و حتی سقف بنا بر روی آن‌ها قرار دارند. در نگاره اوپسالا دید از روبه‌روست نه از پهلو و نرده‌ای در جلوی بالکن قرار دارد و می‌توان گفت تأثیر نقاشی غربی است. ولی در نگاره سن پترزبورگ بالکن کاملاً پرسپکتیو دارد، از بنا بیرون زده است و در راستای دید نقاشی غربی است که دارای حجم پردازی است (تصویر ۷). بعدها

جدول ۳. مقایسه چهارچوب و متن در نگاره‌ها، مأخذ: نگارندگان

موضوع نگاره	شاهنامه طهماسبی	شاهنامه فیلادلفیا	شاهنامه اوپسالا	شاهنامه سن پترزبورگ	شاهنامه اسپنسر
رستم در چاه نيزه‌ها					
راه‌نما	فضای خود نگاره	حاشیه بیرونی	نوشته (متن)		

جدول ۴- بررسی نتایج کلی، مأخذ: نگارندگان

ردیف	عامل مقایسه	میزان تأثیر نگاردهای شاهنامه‌های عثمانی												نتیجه کلی
		شاهنامه اویسالا			شاهنامه سن پترزبورگ			شاهنامه قیلازلیقا			شاهنامه اسپنس			
		زیاد	متوسط	کم	زیاد	متوسط	کم	زیاد	متوسط	کم	زیاد	متوسط	کم	
۱	کیفیت	*												متوسط
۲	ترکیب بندی													زیاد
۳	ریم													متوسط
۴	پرسبکتیو													متوسط
۵	چهارچوب و متن													متوسط
۶	رنگ													متوسط
۷	پیکره انسانی													متوسط
۸	پیکره حیوانی													متوسط
۹	دیو و فرشته													متوسط
۱۰	پرنندگان شکاری													متوسط
۱۱	درخت													متوسط
۱۲	صخره													متوسط
۱۳	فضای درونی و بیرونی													کم
۱۴	کوشک درون باغ													کم
۱۵	بالکن													کم
۱۶	قلعه													کم
۱۷	میدان													کم
۱۸	چادر و خیمه													متوسط
۱۹	آلاچیق و سرایرده													متوسط
۲۰	نقوش هندسی													متوسط
۲۱	تذهیب													متوسط
۲۲	خوشنویسی													متوسط
۲۳	نقاشی دیواری													متوسط
۲۴	مجموع موارد کیفی													متوسط

نتیجه

برای نتیجه‌گیری در پژوهش حاصل در جدول ۴ نتایج جزئی قسمت‌های قبل، تبدیل به داده‌های کیفی شده و مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. دلیل این موضوع آن است که به‌عنوان نمونه تعداد درخت‌ها در نگاره‌ها قابل‌شمارش است ولی کیفیت رنگ و میزان شباهت سازی‌ها با اعداد و ارقام قابل‌سنجش نیست. با دقت در ردیف ۲۵ جدول ۴ و جمع بستن هر یک از عامل‌های کیفی این نتایج به دست می‌آید: «زیاد» ۲۴ مورد، «متوسط» ۳۲ مورد، «کم» ۱۸ مورد و «ندارد» ۱۹ مورد. درباره مورد‌های مقایسه عناصر تجسمی با ۱ مورد «زیاد» و ۳ مورد متوسط و ۱ مورد «کم» نشانگر بیشترین تأثیرها هستند.

دیگر در مورد عناصر معماری با ۱ مورد «زیاد» و ۳ مورد متوسط و ۷ مورد «کم» می‌توان به ضعف تأثیرات در عناصر معماری پی برد که این مورد با توجه به معماری منحصر به فرد عثمانی قابل انتظار بود. آنچه از مجموع عامل‌های کیفی به دست می‌آید نشانگر آن است که نگارگری عثمانی به‌طور متوسط از نگارگری ایرانی تأثیر گرفته است و در بقیه موارد نیز عناصر بومی خود را به کار گرفته است. ولی در بین چهار شاهنامه‌های عثمانی مورد بحث شاهنامه اسپنسر بیشترین تأثیر را داشته است زیرا در جمع‌بندی عامل‌های کیفی ۹ مورد «زیاد»، ۷ مورد «متوسط»، ۴ مورد «کم» و تنها ۳ مورد «ندارد» وجود دارد. در مقابل شاهنامه فیلالدفیا با ۸ مورد «ندارد» کم‌ترین تأثیر را در میان چهار شاهنامه عثمانی داراست. مورد دیگری نیز در ردیف ۲۵ جدول ۴ بیشتر خودنمایی می‌کند و آن مقدار صفر در قسمت نتیجه کلی است که نشانگر آن است همه موارد حداقل در یکی از چهار شاهنامه تأثیرگذار بوده‌اند و شکی در تأثیرپذیری نگاره‌های عثمانی از نگاره‌های شاهنامه طهماسبی وجود ندارد ولی محققان در برخورد با نگاره‌های عثمانی نباید منتظر تأثیرهای چشمگیری باشند مخصوصاً در عناصر معماری شاهد اختلاف زیادی هستیم.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت: عناصر معماری در نگاره‌های عثمانی بهترین عامل متمایزکننده آن‌ها از نگاره‌های ایرانی هستند و نگارگران عثمانی بیشترین تأثیرها را در عناصر تجسمی مانند ترکیب‌بندی، چهارچوب و... داشته‌اند. ولی باید گفت که عثمانی‌ها در نسخ بعدی خود فقط از قالب شعری شاهنامه برای بیان موضوعات تاریخی خود بهره برده‌اند. برای نمونه می‌توان به «تاریخ سلطان سلیمان» به سال ۱۵۶۶ م و «شاهنامه سلیم خان» به سال ۱۵۸۱ م اشاره کرد.

منابع و مأخذ

- آژند، یعقوب. ۱۳۸۹. «تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استامبول». هنرهای تجسمی. ش ۴۱: ۳۸-۳۳.
- بخت آور، الهه. ۱۳۸۶. بررسی متقابل نگارگری مکتب تبریز صفوی و عثمانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر دانشگاه شاهد. تهران.
- چاغمن، فیلز و تنیندی، زرین. ۱۳۸۹. «روابط فرهنگی صفویان و عثمانیان در نسخه‌های کاخ توپ قاپی». ترجمه اردشیر اشراقی. گلستان هنر. ش ۵، ۲۰۹-۱۹۱.
- ریشار، فرانسیس. ۱۳۸۳. جلوه‌های هنرپارسی. ترجمه ع. روح‌بخشان. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سبحانی، توفیق. ۱۳۸۳. «ترجمه منظوم از شاهنامه». نامه انجمن. ش ۱۳: ۱۲۰-۱۱۲.
- سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۸۷. فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی. تهران: چهارطاق.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۴. موضوعات مذهبی در نگارگری دوران صفوی و عثمانی. خیال شرقی. ش ۱: ۱۱۲.
- Filiz Caghman And Zeren Tanindi. 1996. *Remarks On Some Manuscripts From The Topkapi Palace Treasuryin The Context Of Ottoman-Safavid Relations*. Mugarnas. n13. 132-148.
- Milstein, Rachel. 1990. *Miniature Painting In Ottoman Baghdad*. USA: mazda publishers.
- Milstein, Rachel And Others. 1999. *Stories Of The Prophets*. USA: mazda publishers.
- Sheila.s.Blair; Jonathan, M.Bloom 1994. *The Art Architecture Of Islam 1250-1800*. London: Yale University Press.

The Influence of the Tahmasebi Shahnameh on the Ottoman Shahnameh Writing Tradition

Mehdi Mohammad-zadeh, Ph.D, Assistant Professor in Islamic Art, Dean of the Faculty of Islamic Art, Tabriz, Iran.

Adel Zaher, M.A. in Islamic Art-Miniature, Dean of the Faculty of Islamic Art, Tabriz, Iran.

Received: 2014/10/21

Accepted: 2015/6/8

Shah Tahmasebi Shahnameh was transcribed between 930 to 944 AH/1535 AD in the Safavid Royal workshops in Tabriz and it's one of the most valuable cultural gifts that has been sent to the Ottoman Palace from Iranian Palaces. This Masterpiece was presented to the Ottoman Palace in 974 AH/1566 AD to commemorate the coronation of Sultan Selim II by Safavid Shah Tahmaseb, and it was available to the Ottoman artists for more than three centuries. The aim of this study is to provide the researchers with certain criteria for comparing images in terms of their being Iranian or Ottoman. Reviewing of Shahnameh writing tradition in Ottoman culture suggests that Ottoman painters have used the Imaginative forms of this masterpiece of the Tabriz School during this period of time. In this paper, using historical-comparative method, images of the Tahmasebi Shahnameh have been qualitatively and quantitatively compared with the images of four Ottoman Shahnamehs. The results show that the visual elements and the subjects of images were influenced most, though Ottoman artists have tried to change the atmosphere of events, particularly the architectural elements of the images, which is the most pronounced difference of the Iranian and Ottoman paintings.

Keywords: Tabriz School, Tahmasebi Shahnameh, Shahnameh Writing, Ottoman Miniature Painting, Ottoman Shahnameh Writing.